

УДК 327.8+332.33 (477)+ 912.43

Ярослава Іщенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ КАРТ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Рец. на кн.: Горобець Віктор. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. – К.: НАН України. Інститут історії України, 2000.

Рецензію присвячено розгляду книги Віктора Горобця «Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть». Автор спробував визначити інформативні можливості дослідження під кутом зору створення історичних карт та картосхеми з історії України часу пізнього середньовіччя.

Серед численних книг, присвячених історії Гетьманщини, особіно стоїть видання Віктора Горобця «Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть, Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна», яка побачила світ у 2000 р. в Інституті історії України НАН України. У підзаголовку книги зазначено, що вона є спробою структурно-функціонального аналізу з даної теми. Праця є дослідженням проблеми, яка неодноразово складала предмет вивчення чималої когорти українських вчених. Але під таким кутом зору, як то зробив автор розглядуваної книги, тобто порівняння загального (спільного), особливого і унікального в політичному устрої окремих українських земель другої половини XVII – XVIII ст., в інституційних моделях та принципових засадах функціонування політичних систем, – дана тема досліджується вперше. Вона тому привер-

нула нашу увагу, що В.Горобець зумів поглянути на питання функціонування влади базуючись на принципах синхронно та порівняльно-історичного аналізу, а це дозволяє вченим, які займаються питаннями історичної географії та картографам, сприйняти запропонований у висновках матеріал, як кінцевий у вигляді карт та картосхем з відповідними легендами. Відтак сукупний матеріал досить логічно перекладається на універсальну мову картографії.

Цілком закономірним є й те, що автор відносить у вступі тему свого дослідження до актуальних проблем історії пізнього середньовіччя, які напряду пов'язані з процесом виникнення, становлення та занепаду Української держави. Автор правильно відмітив, що події, які характерні для даного періоду вітчизняної історії, і з яких власне вибудовується кістяк хронологічного перебігу часу, справили помітний вплив на розвиток суспільної свідомості та на формування політичної культури української модерної нації. Дослідження та реконструкція розвитку державного утворення, що постало на українських теренах за доби середини XVII ст., є неодмінною складовою того комплексу проблем, які потрібно вирішити вченим, з'ясовуючи принципові засади організації політичної влади, визначення моделі та інституційних складників політичної системи, що стали характерними для України того часу.

На питання – як відбувалося політичне життя суспільства, в яких властивих йому межах може дати відповідь тільки з'ясування його перебігу в часі. Залучаючи для дослідження одне з головних політичних понять «політична система», автор визначив складові наповнення даної категорії у час, що вивчається. Можна повністю погодитися з його твердженням, що політичну систему необхідно розглядати як інтегровану сукупність елементів, які утворюють певну цілісність. Вона відіграє важливі (ми б додали – особливі) суспільні функції по відношенню до свого оточення. Тобто, якщо конкретніше висловитися, то вона інтегрує ціль і завдання, мобілізує ресурси на їх здійснення, легітимізує суспільні відносини.

Цілком можна погодитися з твердженням В.Горобця, що ха-

рактерною особливістю організації і функціонування на землях України в XVII – XVIII ст. була поліваріантність тодішніх політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Політичний устрій тих земель, що підпорядковувалися гетьманові – Гетьманщини (самоназва – Військо Запорізьке), увібрало в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі. У процесі розвитку устрій набрав чимало специфічних ознак, які різнили його від свого праобразу, тобто моделі організації політичних відносин в автономії по відношенню гетьманської влади Січі. Надалі, в ході українізації – українських південно-західних околиць московської держави – модель організації політичної влади Гетьманщини була екстрапольована на ґрунт Слобідської України. При цьому вона водночас принципово відрізнялася від моделі політичної організації суспільства на Правобережжі та в Західній Україні, які до другої половини – кінця XVIII ст. перебували під владою польської корони.

У той саме час, навіть в межах правобережного регіону на початку XVIII ст. паралельно з політичною системою Речі Посполитої розвивається антисистемний стосовно до неї козацький устрій.

Важливі особливості справила і та обставина, що впродовж другої половини XVII – XVIII ст. відбулися зміни в характері функціонування політичної системи Гетьманщини. Це значною мірою обумовила така обставина, як політичний курс Російської держави, скерований на обмеження та ліквідацію української автономії, інкорпорацію українських земель до складу імперії. Тож при розгляді історії розвитку політичної системи України автор зупиняється, що цілком правомірно, не тільки на характерних регіональних особливостях, а й акцентує увагу на перманентних трансформаціях механізму взаємин політичних інституцій в межах окремих її складових.

Цікавим в даній праці є те, що В.Горобець досліджує обрану проблему з огляду на функціональний підхід (Т.Петерсон, Г.Алмонд, Г.Пацел). Автори та прибічники його розглядають поняття «політична система» як певну структуру, що інтегрує

соціальну спільноту, сприяє мобілізації засобів, необхідних для досягнення, цілей, одночасно продукуючи певні політичні цінності.

У книзі, що має чотири розділи, автор спромігся чітко визначити і розмежувати особіне і подібне в кожній із розглянутих ним політичних інституцій. Логічним є те, що найбільше уваги приділено саме інституційній моделі та політичному режиму Гетьманщини. У додатках до основного тексту автор у схематичній формі спробував подати на основі залученого та викладеного ним матеріалу взаємозв'язки, які характерні для функціонування політсистеми. Тобто, як і в тексті, тут йде мова про ті особливості, які визначали даний устрій.

Генеральна рада, рада старшин, інститут гетьманства, генеральна старшина, центральні органи виконавчої та судової влади, місцеві органи управління, структура міського самоврядування – все це визначає зрештою механізм функціонування політичної влади, принципи, методи та засоби здійснення керівництва суспільством, тобто свідчить про характер політичного режиму. Отже останній, згідно з пануючою в політології думкою, маркує тип політичної системи.

Прикладно до історичної географії, а конкретно до створення історичних карт, даний механізм дії політичної влади в Гетьманщині дозволяє озаглавити карту у просторових межах даного устрою як «Політична (республікансько-демократична) система Гетьманщини». Цілком очевидним є те, що даний режим поєднував у собі елементи як прямої, так і опосередкованої демократії і базувався на полково-сотенному адміністративному устрої. Звертає на себе увагу і той факт, що на різних етапах розвитку співвідношення повноважень елементів політичної системи Гетьманщини (генеральна рада > старшинська рада > гетьман та вища старшина) не залишалися без змін.

В одних випадках принципів трансформації стосувалися ознак, що характерні для авторитарного режиму, в інших – олігархічного. Автор спробував довести і показав на які з періодів правління окремих гетьманів припадають і стають визначальними вказані особливості.

Та характерною особливістю політичної системи Гетьманату стало те, що Українська держава існувала дуже короткий час як самостійний політичний організм. Так, потрапивши в залежність від російського царя (задекларовано Переяславською угодою 1654 р.), вже 1659 р. вона трансформувалася у більш жорсткі форми російського впливу. Політична автономія Гетьманщини поступилася місцем адміністративній. Тобто було збережено самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та функціонування владних інституцій на основі власного законодавства і традицій. Тож за таких умов сувереном виступав російський монарх і, згідно діючих правничих норм, його санкція ставала необхідною умовою для набуття правової чинності найважливіших ухвал української влади. Гетьманська елекція, поземельні відносини, призначення на генеральні уряди тощо.

Звуження прерогатив гетьманської влади – то загальна тенденція розвитку україно-російських відносин визначеного автором часу. Отже, маючи перед собою карто-схему, на якій зазначено територію Гетьманщини, картограф може в легенді показати чинні структурні взаємозв'язки означеного часу, тобто реально це виглядатиме у щось на зразок схеми, яку подав автор на с. 81 своєї книги. Переплетення ліній – взаємозв'язків можна уникнути при більш продуманому компануванні розташування виборчих зібрань (учасники процесу, маси) > органи, які приймають рішення > органи, які здійснюють управління. Саме наочність схеми дозволяє чітко зорієнтуватися всім, хто вивчає або досліджує даний період української історії під кутом зору дій уряду, влади – управління, їх функціональних особливостей.

Все сказане стосується і матеріалу з розділів два – чотири. Вони відповідно названі: «Особливості функціонування політичного організму Запорозької Січі», «Козацький устрій Слобожанщини», «Політична система Правобережної України». До безперечних наукових здобутків, які вправі використати картографи, можна віднести складені автором схеми організації влади на Запорожжі та у Слобідській Україні.

Тут ми маємо справу із специфічним соціальним утворенням – Запорозькою Січчю та Слобожанщиною, що мали суттєву різницю в своєму устрої та функціонуванні влади. Саме показ спільних для всіх гілок влади й осіб, яке визначалося на рівні > виборці > органи, які ухвалюють рішення, > органи управління, свідчить про можливість картографічного забезпечення даної теми взагалі.

У нас часто історичні карти – то показ походів, битв, міст, регіонних та інших чинників – показаних в різні визначені історичні проміжки часу комп'ютерними схемами, створеними за сучасною технологією. Картографії мають змогу показати на картах території окремих державних утворень, центри розміщення владних структур, взаємодії органів законодавчої та виконавчої влади. Відтак карто-схеми можуть образно занотувати те, що складає зміст великих за обсягом праць. Історична картографія, можливість якої ще далеко не вповні використані у працях вітчизняних істориків, становить сьогодні обов'язковий елемент будь-яких досліджень з історії. Адже вона – підсумковий етап кожної з тем і тільки наявність узагальнюючого матеріалу може призвести до появи карт.

Хочеться при цьому відзначити важливість наочно переданого підсумкового матеріалу в книзі В.Горобця. Та для пересічного українця, що цікавиться минулим України, важко уявити українські терени, складові нашої сучасної держави без відповідних історичних карт з означенням територій історично складених регіонів. Саме карта покликана, разом із схемами взаємодії органів влади та управління, наблизитися до розуміння складних питань для тих, хто знайомиться з ними вперше.

Карти, що чомусь поступово зникли з нашого учбового процесу, як й історичні атласи, починаючи з регіональних на подійних, мають зайняти належне їм місце при засвоєнні матеріалу студентами. Але це – вже інша тема.

Підсумовуючи вище сказане, хочеться ще раз звернути увагу фахівців на працю В.Горобця, що слугує за зразок викладу цікавої, важливої та складної теми, засобами

концентрації достовірної та проаналізованої за всіма параметрами інформації, яку залюбки можна при бажанні виразити картографічними засобами, які в свою чергу, дають можливість її наочного сприйняття вже на синтезованому рівні інформації карти.

Yaroslava Ishchenko

**RESEARCHES ABOUT POLITICAL OF UKRAINIAN LANDS
AS A COMPONENT OF INFORMATION FOR CREATING MAPS
ON HISTORICAL GEOGRAPHY**

The review addresses the book of Victor Gorobets' «Politychnyi ust-riy ukrainskykh zemel' druhoyi polovyny XVII – XVIII stolit'». The author has made an attempt to determine information potentialities of the research from the point of view of creating maps and maps-schemes on a history of Ukraine of late Middle Ages.

